

אדם מועד לעולם? שילה אילת ואליםלך זהר

חבוא

המשנה' מלמדת אותנו: "אדם מועד לעולם בין שוגג בין מזיד' בין ער בין ישן" צריך לפרש במשנה מספר דברים:

1. למדנו שהשור מועד לאחר שנגח והועד בבעליו, וכן כל מועד הוי מועד לאחר העדה. אמנם יש מועדים מתחילתם כמו הרגל; מה הגדרת מועדותו של האדם.
2. האם מועדות זו משמע שמחייבת אותו בחיובא יתרא גם באונסין, או שמא החיובים הם כדרך המועדים האחרים.
3. אונס שכתבה המשנה, מהו? הרי מצינו גדרי אונסין רבים ומגוונים במקומות שונים בים התלמוד. לשם הדוגמה: אינו דומה אונס דגיטין, לאונס דשבת ושניהם יחדיו שונים מאונס השומרים. אם כן מה כוונת משנתנו?
4. מהו שורש חיובו של האדם בנוקים, האם זהו חיוב מגזרת הכתוב שאין לו טעם או שניתן להסביר את טעמו.

לכאורה היינו לומדים מלשונה הנחושה של המשנה, "אדם מועד לעולם" שהיא כוללת גם אונסים, שהרי המילה "לעולם" מציינת תמידות וכלליות חסרת גבולות. אולם דומה שאך היחפזות תהיה זאת, שהרי המשנה אומרת ש"הנחש מועד לעולם", וכן בתוספתא' - שהבור והאש מועדים לעולם. ואיזו מועדות שייכת בנחש בלי דעת, וקל וחומר לבור והאש נעדרי החיות הגשמית. וממילא עלינו להבין שהמועדים לעולם הכוונה היא למועדים מתחילתם, שלא כמו הקרן המועדת לאחר העדות. ואם כן מתחדדת השאלה, האם כוונת משנתנו לדמות האדם לבור לעניין שהוא מועד מתחילתו או שכוונתה להגדיר האדם כמחוייב בחיובים יתרים של נזיקין.

הגמרא' מחפשת תשובה לשאלה זו. ולומדת מהפסוק "פצע תחת פצע" לרבות שוגג כמזיד ואונס כרצון. ורבה מוסיף שתי מימרות המפליגות במידת אחריותו של האדם על תוצאות

1. בבא קמא כו, א; עיין שם.
2. יש גורסים בין באונס בין ברצון, עיין סנהדרין עב.
3. טו, ב עיין שם ודוק.
4. ו, כט.
5. כו, ב.
6. שמות כא, כה.

הנגרמות מכותו וממעשיו. "הייתה אבן מונחת בחיקו ולא הכיר בה ועמד ונפלה לעניין נזקין חייב וכו'" וכן "היה עומד על הגג ונפל ברוח שאינה מצויה והזיק ובייש חייב בד' דברים וכו'".

מנגד, בירושלמי אומר האמורא רבי יצחק שאדם הישן מתחייב בנזקים דווקא אם הוא והניזק הולכים לישון יחדיו אבל אם הלך המזיק לישון טרם בואו של הניזק הוא פטור מנזקין. עולה מכאן שהאחריות של האדם לגבי התוצאות של מעשיו דורשת הגדרה מדוייקת יותר, וזאת נעשה בעזרת ה' יתברך במאמר שלפנינו.

נתחיל דברנו בכרור שיטות הראשונים השונות לגבי חיובי אונסים, דרכם ננסה לעמוד על ההבדלים השונים בין תפיסות הראשונים השונות לגבי מהות האדם המזיק וחיובים בנזקים בכלל.

חלוקת בעלי התוספות והרמב"ן

איתא בריש המניח: "המניח את הכד ברשות הרבים ובא אחר ושברו פטור" ושאלה הגמרא: "אמאי פטור? איבעיא ליה לעיוני?"

ארבעה תירוצים הביאה הגמרא ליישוב שאלה זו. אנו נזקקים לעיון בתירוץ האחרון והוא: "אין דרכם של בני אדם להתבונן בדרכים", והתוספות מקשים, והרי אדם מועד לעולם בין ער בין ישן שוגג ובין במזיד ומהיכיל תיתי לפוטרו מטעם כלשהו ובפרט מטעם זה?

מכאן לומדים התוספות שאחריותו של אדם היא מוגבלת והוא פטור כאשר האונס הוא אונס גמור כבמקרה זה שאין דרכו להתבונן.

התוספות מביאים חמש סיעות לשיתם: שתיים מהם כבר זכרנו לעיל (הלא המה הירושלמי בעניין הישן, אף כי התוספות⁷ משנים מהגירסא שלפנינו, והמשנה שבה אנו אוחזים), ונוספו עליהם עוד שלוש, והן: 1. משנה בבא מציעא⁸ "המעביר חבית ממקום למקום ושברה" דעת רבי יהודה היא ששומר חנם פטור בשבועה ושומר שכר חייב. ואם היה מחוייב אדם על כל נזקים הבאים ממנו, אף באונס גמור, הרי לא היה נפטר בהבל פה של שבועה. והרי אין לעלות על הדעת שנוריד את שומר החנם למדרגה שבה אף לא יהיה חייב בנזק שמי שלא שומר כן חייב בו. 2. טבח שניבל את הכשרה, פטור אם הוא טבח אומן העושה עבודתו חנם אין כסף⁹. ושוב חוזרים לנקודה שאם אדם חייב באונסים, מה זכות עמדה לו לטבח זה להיפטר מחיובי כל אדם? 3. יורשים שירשו פרה מאביהם, ונמצאה של אהר שהשאל לאביהם, ועד שנודע הדבר הספיקו הירשים לטבח ולאכול פרה זו. והגמרא¹⁰ לא משאירה מקום לספק הם מתחייבים רק בדמי בשר בזול, דהיינו מדין הנאה ולא מדין נזק. ומדוע? והרי אף אם בצדק, זהו אונס, הרי אדם מועד לעולם, גם באונסים? אלא מוכח שאונסים גמורים לא חייבה תורה את האדם.

7. ד, ב.

8. פב, א.

9. צט, ב.

10. קיב, א.

נמצאנו למדים ששיטת התוספות היא שחיובי אדם באונסים הם רק באונסים שאינם גמורים. הא באונסים גמורים פטור האדם.

אם כן עלינו לשאול מהו אותו אונס גמור? על כך עונים בעלי התוספות שמדובר באונס כעין גניבה.

שונה בתכלית השוני עמדתו של הרמב"ן¹¹. לפיה, אדם מועד לעולם אפילו באונס גמור, שאין דעתו של אדם מעלה, כרוחו של אליהו¹². ולכן אומר הרמב"ן שאדם מועד לעולם, בכל זמן, בכל עת, ובכל שעה, ובכל מצב האדם חייב בנזקים. ואין מקום לפוטרו בשום אונס שבעולם.

בהמשך מאמר זה נעמוד על יישוב ראיות התוספות אליבא דהרמב"ן, אך לפני כן ננסה להגיע להבנת שורשי שיטותיהם של התוספות והרמב"ן.

התוספות - מעיקרא הוו כל חיובי הנזקים של האדם, ממנו וכוחו, באותה דרגה, כלומר פטור מאונסים וחיוב בפשיעה, אולם באה התורה והחמירה על האדם להיות אונסו כפשיעה. אולם הרחבה זו הצטמצמה למינימום של העלאה בדרגה אחת והיא הפיכתו ליותר משומר חינם, אך לא כשומר שכר. כמו שביארנו לעיל שחייב רק באבידה. ועיקר הדגש בשיטה הוא על חיוב בשמירה. יש לציין את שיטת הריב"א, שעקרונית סובר כמו התוס' אולם דרגת החיוב לשיטתו שונה, שכן הוא מחמיר ומחייב באונס כעין גניבה כמו שומר שכר.

הרמב"ן - מעיקרא מותר האדם מן הבהמה - בחיוביו. שכל הנזקין חייב האדם על אי השמירה ואילו פה חייב האדם על המעשה שעשה. ולכן התורה חידשה שכל מעשה שעשה האדם מיוחס אליו, גם אם נעשה לאונסו, וחייב לשאת בתוצאות מעשיו אף אם מדובר באותו אונס כרוחו של אליהו שכן כל סוף זהו נזק הבא מחמת מעשה האדם.

פטור חנוק אשר לא נעשה אך בידי האדם

תחילת דברינו בפרק זה, בביאור שיטת הרמב"ן, נעמוד על דרכי הישוב של ראיות התוספות לשיטתו, ומהמה נצא לאורחות ולנתיבות הבנת יסודות דיני אדם המזיק.

שתי הראיות הראשונות של בעלי התוספות נדחות בידי הרמב"ן בכך שהם נעשו כתוצאה מפשיעת הניזק, ולכן עליו לשאת בתוצאות ואין לגלגל את נסיבות פשיעתו על כתפי המזיק שלא חטא.

אך יש להעלות את השאלה, מה יהיה במצב שבו מניח האדם את כלי חברו ברה"ר ובא אחר ושברם, האם גם כאן נאמר שישאר הפטור של השובר בעינו, הרי כאן אין פשיעה של בעל הכלים. מדברי הרמב"ן אין הכרע לכאן או לכאן, ברם מדברי המאירי, ניתן להביא ראיה שייפטר השובר, שכן יש על מי לגלגל את הנזק, וזה תורף לשונו: "שכל שנצטרפו שני גורמים בהזיק, שעל כל אחד יש לך מבוא לחייבו אנו רואים איזה ראוי לחייבו יותר ומחייבין אותו

11. חידושו לבבא מציעא פב, ב.

12. מלכים א יט, יא: "רוח גדולה וחזק מפרק הרים ומשבר סלעים". ועיין בברור הלכה, שכתב שזו הרוח בה עלה אליהו השמימה ותמוה, הרי אליהו עלה ברכב אש ולא מוזכרת שם כלל הרוח וצ"ע.

ופוטרים את האחר, וכן בוו המניח ראוי לחייבו יותר ופוטרין את הנתקל", לפי המאירי בכל נזק שקורה אנו מחפשים את האבא, את אבי הנזק שבו ניתן לתלות את קולר האשמה בקיום הנזק. אף שהוא לא בעל זיקת יצירה בגדרים הרגילים. ועצם העניין הוא בכך שלא קיים מצב שבו נגרם נזק לאדם ולא יהיה מי שיפצה אותו, שכן נזק לא קורה אלא נגרם, ואף אם תחילת גרימתו נעשתה בבלי דעת או בבלי יכולת למונעו, הרי שסוף כל סוף יש עושה שגרם לנזק, ועליו מוטלים את האחריות. ולכן כאשר מעורבים גורמים נוספים ביצירת הנזק, אנו נשקול אחריותו של מי גדולה יותר, והיא זו שתכריע על מי לשלם את הנזק. מובן שאם לא נמצא איש שאפשר לחייבו בנזק, כדוגמת ברד כבד מאוד, או הר געש יורק סלעי אש ועופרת, אזי מדובר במכת שמיים שלא ניתן לחייב איש. אולם אם נמצא אפס קצהו של חיבור לאדם כלשהו השותף בגרימת הנזק עליו יחולו החיובים.

מדוע אם כן בגרמא פטור האדם? ועל כך התשובה, שאכן הגורם חייב בדיני שמיים, אלא שבדיני האדם לא ניתן לחייבו, שכן אין לדבר סוף. ואם כן דין גרמא אף מחזק את שיטה זו. שאלמלא טעם זה אכן תמיד היינו מחפשים את האשם וכך הוא בדיני שמיים.

שורש דין חיוב האדם בנזקים

נסכם את שיטות הראשונים שראינו עד כה:

לתוספות - האדם מועד לעולם, כיוון שעליו לשמור גופו מלהזיק, לכן הוטלו עליו חיובים גדולים מחיובי נזקי ממונו, אולם הם מוגבלים. אם כך עיקר הדגש הוא על שמירת הגוף.

לרמב"ן - המעשה גדול. דהיינו עיקר הדגש הוא על אי עשיית הנזק, ולכן בכל עת שהוא נגרם יש חיוב לשפוט אותו כי אסור לעשות מעשה נזק לעולם. ואם כן שורש העניין הוא במעשה הנזק שלא יעשה.

המאירי - החיוב מצד התוצאה ולכן בכל מקום נחייב את האדם, ובלבד שניתן לשייך את המעשה אליו. ואז הבסיס לחיוב הוא התוצאה.

יישוב ראיות התוספות

נותר לנו לתרץ גם את יתר הראיות שהביאו התוספות לשיטתם, וכיצד יתיישבו הללו עם החולקים.

ראיה ראשונה - המעביר חבית וכו' - הרמב"ן אומר, שאין זה תולדת האדם אלא תולדת האש. אמנם עדיין קשה שכן סוף כל סוף האדם הוא זה שמעורב בפעולה, ודבר זה קשה על אחת כמה וכמה למאירי, כי לכאורה יש למי לבוא בטענה. אולם אם נקבל את תירוצו של הריב"א יפתרו קושיות אלו. שכן, הריב"א מתרץ שזהו פטור של אדם בשעת עיסוקו, שאז אין חיוב כי האדם התעסק לטובת הניזק ואין ראוי לחייבו כלל. ועם תירוץ זה ניתן ליישב גם את הראיה השניה.

ראיה שניה - טבח בשעת מלאכתו, תירוץ הריב"א שריר וקיים. בנוסף כתב הרמב"ן שאין באומן הטועה במלאכתו משום מזיק, וכך בכל האומנים, (וכן יסבור הרמב"ן שהמעביר חבית גם היה פטור מצד מלאכה. אלא שעדיין היה קשה, כי הנזק לא בא מכח האדם אלא כתוצאה

מפעולה שלו ועל כך יגיד הרמב"ן שהאש היא המזיקה). וכן כתב התשב"ץ¹³ שרופא שטעה פטור, והטעם משום שלא שבקת חיי לכל בריה, כי אין אדם שירפא חברו אם ידע שיתחייב בנזקו.

ראיה שלישית - לפי שיטת הרמב"ן שמתייחסים למעשה, הרי בשעה שהוא נעשה, הוא נעשה בהיתר, שכן הם חשבו שזו פרת אביהם ואין כאן מעשה מזיק. וכמובן ניתן לומר שיש פה מעין תקנה לירשין. שאחרת לא יוכלו היורשים להשתמש בשום חפץ שירשו שמא יתברר שהוא שייך לאחר, ואין לגרום להם נזק גדול.

אמנם, עדיין יש ראיה נוספת שהתוספות לא הביאו: בתוספתא במסכת בבא קמא¹⁴ כתוב: "פועל ועני שעלו באילן ושברו את הסוכה אם עלו במקום שדרך בני אדם רגילין לעלות בו פטורין ואם לאו חייבין". מדוע יש להם פטור והרי אדם מועד לעולם. בשלמא פועל יתורץ, ע"י הפטור של בעל מלאכה, אולם עני מה פטורו? אמנם, ניתן לראות את העני כעסוק במלאכתו, שכן מלאכת העני היא באיסוף פירות או שזהו פטור מיוחד בעני, כי אין לו כסף וכדי שהוא יוכל לחיות נותנים לו אפשרות לטפס על אילן בלי להתחייב. אולם כל זה דוחק לתרץ לרמב"ן ולמאירי. אולם דומה שגם התוספות לא ימלטו מקושיא זו, כי דוחק להגיד שמקום שבני אדם רגילים, זהו אונס גמור. וייתכן וזו הסיבה שהתוספות לא הביא ראיה זו, אולם יתכן שהתוספות סוברים שהמקורות חולקים.

טעם החיוב

למרות שמדובר בגזרת הכתוב הרי שעדיין ניתן לנסות להבין עניין זה לא משום טעמיה דקרא, אלא על ידי הבחנה בדרכי ההסתכלות השונות שהשפיעו על שיטות הראשונים שנזכרו לעיל.

השאלה היא מדוע אדם מועד לעולם. ניתן לומר, שלאדם יש שכל, והשכל הזה מחייב אותו להשמר מפני נזקים שהוא יכול לגרום, וזו אכן שיטת התוספות וריב"א. אלא שנחלקו עד היכן מתפשט שכלו של האדם. והתפשטות שכל זו היא היריעה עליה מחוייב לשמור האדם. לתוספות, האדם חושב על מה שלפניו, ולכן אדם, שהולך לישון, אין עליו להביא בחשבון שמישהו יניח שם כלים כי אינם לפניו. וביצה כזו שטרם נולדה לא הוי ליה לאסוקי על דעתיה בה כלל. הריב"א מרחיב יריעה זו ואינו מסתפק רק בראיית הנולד המצוי, אלא מטיל על האדם אחריות רחבה יותר, שכן עליו לחשוב על כל מה שיכול להיות בעולם ודינו כשומר שכר. אולם אונס אינו בגדר דבר שאדם צריך לעלות על דעתו של האדם, שכן הוא אינו בבחינת המציאות, ולכן גם פטרה התורה באונסין שנאמר "ולנצרה לא תעשה דבר"¹⁵.

13. חלק ג, פב. עיין שם.

14. י, כט.

15. דברים כב, כו; ועיין בנימוקי יוסף.

מנגד, הרמב"ן אינו תולה את חיוב השמירה, בידיעת המציאות, שכן התורה מחייבת על מעשה נזק, ומה לנו אם יודע האדם או לא יודע, אחת היא שעליו לשלם נזק שהזיק. וזו גזרת הכתוב ששם "אדם" עליו - יוצר חיוב לתשלומים.

המאירי, אינו שם את הדגש על המעשה כמו הרמב"ן, אלא דווקא על התוצאה. והתוצאה היא הגורמת למועדות, דהיינו על דרך הצחות, כפי ששור מועד לאחר התראה, כך גם האדם מועד לאחר הגיעו לגיל מצוות ליצירת נזקים ומכורח מועדותו זו, הוא מחוייב לשלם. והסברא היא שיש כאן רצון לפצות את הניזק על יצירת נזק של אחר. ויש למי לבוא בטענה שכן המזיק, הוא אדם בעל ניסיון.

יודע, שיש דיון נרחב סביב השאלה התחילית של המסכת, האם יש איסור להזיק, ואם כן מהו? וייתכן והדברים קשורים, כי אם הדגש הוא על התשלום, ולא על האיסור, הרי שהדברים הולמים את שיטת התוספות והריב"א¹⁶, אולם אם יש איסור להזיק, והאיסור הוא זה שיוצר את התשלום, הרי שאכן הדברים מתאימים לשיטת הרמב"ן, כי הדגש הוא על עשיית המעשה של ההזק¹⁷.

לפני בואנו לסכם את שיטות ההלכה במועדות אדם, והנה כי כן נסדר את הדברים בטבלה שלפנינו:

שיטה	מתי האדם מועד	הסבר	מקור הדין
התוספות	באונס כעין אבידה.	לאדם יש חובת שמירה, הנובעת משכלו, ולכן יש חיוב שמירה על ההגיוני.	"פצע תחת פצע" וחמש הראיות לשיטה (כד, אדם ישן, מעביר חבית, אומן, יורשים).
ריב"א	בגנבה ואבדה, אך לא באונס.	כמו התוספות, אלא מרחיב את חובת הצפיה של האדם למרחוק.	כמו התו"ס למעט הראיה של חבית.
רמב"ן	אפילו באונס כרוחו של אליהו.	אסור לאדם להזיק (גזירת הכתוב).	עונה לראיות התוספות, וסובר שגזירת הכתוב בכל מצב.
מאירי	אפילו באונס גמור.	מחפשים תמיד את האשם הכי גדול.	דומה לרמב"ן חוץ ממקרה הישן.

פסיקת ההלכה

הרמב"ם כותב:

"אדם מועד לעולם בין שוגג בין מזיד בין ער בין ישן בין שכור אם חבל בחבירו או הזיק ממוזן חבירו משלם מן היפה שבנכסיו"¹⁸.

16. גם אם נאמר שיש איסור להזיק מכה לפני עיור, או גזל כפי שכתבו האחרונים, עדיין החיוב לתשלום הוא נפרד.

17. וכן הוא הדגש למי שיסביר שהאיסור להזיק הוא משום השבת אבדה, שחיוב התשלום הוא כעין השבת אבידה.

18. הלכות חובל ומזיק א, יא.

ולכאורה אינו מחלק את חילוקו של התוספות בין אונס רגיל לאונס גמור ומשמע שסובר כמו הרמב"ן שבכל מקרה אדם המזיק יהיה חייב. והדברים מתחזקים עוד יותר מהמשך דבריו:

"במה דברים אמורים שהישן חייב לשלם: בשניים שישנו כאחד ונתהפך אחד מהן והזיק את חבירו או קרע בגדו אבל אם היה אחד ישן ובא אחר ושכב בצדו זה שבא באחרונה הוא המועד ואם הזיקו הישן פטור, וכן אם הניח כלי בצד הישן ושברו הישן, פטור שזה שהניחו הוא המועד שפשע".

הטעם שהישן פטור בשני מקרים אלו, שאדם אחר ישן לצידו ושהניח כלים לידו, הוא לא טעמו של התוספות שזהו "אונס גמור" אלא טעמו של הרמב"ן שהשני הוא זה שפשע.

כן נראים גם הדברים שכותב הרמב"ם בתחילת פרק ו':

"המזיק ממון חבירו חייב לשלם נזק שלם, בין שהיה שוגג בין שהיה אנוס הרי הוא כמוזיד, כיצד, נפל מן הגג ושבר את הכלים או שנתקל כשהוא מהלך ונפל על הכלי ושברו חייב נזק שלם, שנאמר 'ומכה בהמה ישלמנה' ולא חלק הכתוב בין שוגג למוזיד"¹⁹.

גם כן יש מקום להתרשם שלדעתו חייבים בכל סוגי האונסין וכן כתב הרב המגיד "וכבר כתבתי פרק ראשון דאונס גמור שכתבו ז"ל והרב לא חילק", כלומר הרמב"ם לא חילק בין אונס כזה לאחר אלא מחייב את אדם המזיק בכל מקרה. אלא שבאותו פרק בהלכה ד מופיעה הלכה אחרת שנותנת לנו רושם שונה לגמרי על דעתו של הרמב"ם בנידון דידן וז"ל:

"היה עולה בסולם ונשמטה שליבה מתחתיו ונפלה והזיקה, אם לא היתה מהודקת וחזקה חייב ואם היתה חזקה ומהודקת ונשמטה או שהתליעה הרי זה פטור שזו מכה בידי שמים היא, וכן כל כיוצא בזה, וכל אלו הדברים ברשות הניזק אבל ברשות המזיק פטור עד שיתכוין להזיק כמו שביארנו".

לפנינו מקרה בו האדם גורם לנזק על ידי עלייתו על הסולם, אמנם אפשר לנו לקבל את הטענה שזהו נזק אותו האדם לא יכול היה לצפות מראש, כלומר זהו אונס גמור ומוחלט, אך מה נעשה והתורה חייבה את האדם בכל מצב ללא שום יכולת לטעון כל טענה, וזו היא בדיוק השגתו של הראב"ד:

"אמר אברהם: תמה אני מאי שנא אונס זה מרוח שאינה מצויה ומן הישן".

כלומר זו גמרא מפורשת שאדם שנפל ברוח שאינה מצויה והזיק חייב, וכן הישן ומזיק תוך כדי שנתו המשנה מחייבת אותו. והקושיה מתחזקת יותר כשאנו רואים כי הרמב"ם בעצמו פסק מקרים אלו להלכה²⁰. ולכאורה האפשרות היחידה היא להסביר שהרמב"ם סובר כמו התוספות ואולי כמו הריב"א מכל מקום שהוא מחייב רק באונס רגיל ופוטר באונס גמור.

וכן כתב הכסף משנה בהתייחסו לדברי המגיד משנה שהבאנו מקודם שאמר שהרמב"ם אינו מחלק בין סוגי האונס השונים "ויש לתמוה על הרב המגיד שהרי מדין היה עולה בסולם

19. שם ו, א.

20. א, יא-יב.

ונשמטה שליכה מתחתיו שכתב רבינו בסמוך, משמע בהדיא שהוא פטור באונסים גמורים וכן כתב שם הרב המגיד עצמו לדעת רבינו".

ואכן כך הוא כותב שם ולכן כתב הדרושה²¹ שטעות נפלה בספרים ויש לגרוס בדברי המגיד משנה במקום והרב לא חילק והרב לא חולק כלומר לא חולק על התוספות וסובר שבאונס גמור - פטור.

הרב²² מבאר את דברי הרב המגיד בדרך אחרת:

"אלא הדבר ברור דג' מיני אונס יש רוח מצויה לכולי עלמא חייב רוח שאינה מצויה נקרא אונס גמור לגבי רוח מצויה לדעת הרב חייב ולדעת קצת מפרשים פטור היה עולה בסולם והיתה חזקה ומהודקת מודה הרב בזה שהוא פטור לפי שהוא אונס גדול וזהו שכתב שזו מכה בידי שמים היא ואפילו בו חייב הראב"ד וז"ל דמאי שנא מישן ומרוח שאינה מצויה והרב עצמו תירץ קושיא זו וכתב שזו מכה בידי שמים"²².

דברי הרב המגיד, שהרמב"ם לא חילק את חילוקם של קצת מפרשים בין אונס רגיל לגמור אינם מתיחסים לתוספות כי אם לשיטה אחרת²³ הפותרת את האדם המזיק על ידי רוח שאינה מצויה. אולם עם התוספות הרמב"ם מסכים בהחלט ולכן כתב שבאונס גדול פטור לפי שהוא מכה בידי שמים.

איברא דעדיין אין הדברים מיושבים כדבעי דאם סובר הרמב"ם שאונס גמור פטור מדוע שותק הוא מלהזכירו בראשית דבריו שכן כמו שהבאנו לעיל בין במזיק אדם ובין במזיק ממון דברי הרמב"ם נראים בלתי מסוייגים כלל.

וכתב בעל ערוך השולחן²⁴, שדעת הרמב"ם כדברי האומרים שאדם חייב בכל מצב ואין שום אונס שפוטרו, והלכה זו של העולה בסולם ונשמטה השליכה מתחתיו הוא מקרה מיוחד שבו מוכח שזו מכה בידי שמים. כלומר, ברור לנו שלאדם שעלה בסולם אין שום שייכות לנזק שנעשה על ידי השליכה שנפלה שהיא בודאי נפלה בידי שמים ולא בידי אדם.

כמובן עולות כאן כמה שאלות: עדיין קיימת לכאורה השגת הראב"ד "מאי שנא מרוח שאינה מצויה?" מדוע לא נאמר אנו גם באדם שעלה לגג ורוח שאינה מצויה באה לפתע ודחתו על חבירו שזו מכת שמים? מה הגדר המפריד בין אונסו של אדם - שאנו אומרים שהאדם הוא שעשאו אלא שבאונס בלי כוונה רצון ודעת, והוא מעשה שמתחיל אל האדם, ובין מכת שמים - שהוא מעשה שלא נעשה על ידי האדם כלל אלא שכביכול האדם היה פסיבי לגמרי וכל הפעולה נעשתה על ידי כוחת עליונים. ומצוה גדולה לתרץ ולישב סוגיה זו לפרש דבריו של הנשר הגדול.

21. חושן משפט שעח, עיין שם.

22. שו"ת רדב"ז חלק ה, שב.

23. ובהמשך נראה שזו דעת הטור ונבארה.

24. חושן משפט שעח.

דעת הטור

דברי הטור בריש הלכות נזיקין קשים ונביאים כאן בשלמותם:

”כשם שאסור לגנוב ולגזול ממון חבירו כך אסור להזיק ממון שלו אפילו אם אינו נהנה כיון שמזיקו בין במזיד בין בשוגג חייב לשלם ובלבד שלא יהא אנוס כגון אם נפל מן הגג ברוח שאינה מצויה והזיק אבל אם נפל ברוח מצויה והזיק חייב דלאו אנוס הוא.

כתב הרמב”ם היה עולה בסולם ונשמטה השליכה מתחתיו ונפל והזיק אם לא היתה חזקה ומהודקת חייב ואם היתה חזקה ומהודקת והתליעה פטור שזו מכה בידי שמים היא וכל כיוצא בזה והראב”ד השיג עליו ואומר דאין זה אנוס ליפטר טפי מרוח (שאינה) מצויה²⁵.

והנה יש להקשות שתי קושיות על דברים אלו: א. דברי רבה בסוף פרק כיצד הרגל שהנופל ומזיק ברוח שאינה מצויה חייב בנזק. ב. הטור עצמו במקום אחר כתב שחייב בכהאי גוונא:

”נפל מן הגג ברוח מצויה חייב בד’ דברים דשוגג קרוב למזיד הוא דלא היה לו לעלות לגג שאין לו מעקה כיון שיכול ליפול ברוח מצויה ופטור מבושת כיון שלא כיון ואם נתהפך דרך נפילתו כדי שיפול על האדם להנאתו כדי שלא יחבט בקרקע חייב גם על הבושת ואם נפל ברוח שאינה מצויה אינו חייב אלא בנזק²⁶.”

תירץ הדרישה כאן באדם שהזיק אדם כאן באדם שהזיק ממון חבירו. מזיק אדם חייב אפילו באונס גמור כעין רוח שאינה מצויה מזיק ממון חייב רק באונס קל אבל פטור באונס גמור. והקשה הדרישה על תירוצו מנא ליה להטור חילוק זה ועוד שהיה צריך הטור לכתוב במפורש שהוא חולק על שאר הראשונים בזה ולא להביא את הדברים בסתמא.

הב”ח מביא את דברי הדרישה בשמו ותוקף אותו מהמשנה והגמרא שדיברו גם על שובר כלים וגם על סימא עינו של חבירו בחדא מחתא בלי שום חילוק בין השניים.

אנו ננסה ללכת בעקבות חילוקו של הדרישה אבל לא מטעמיה כי הוא כותב שטעם החילוק הוא שמזיק ממון שאינו חייב אלא תשלומי הנזק כאשר באה התורה ופוטרתו מחיובו באונס הרי הוא נפטר לגמרי מכל החיוב המוטל עליו אבל מזיק אדם שחייב בחמישה דברים נזק צער ריפוי שבת ובושת דיינו אם נפטור אותו מארבעה דברים ולפחות נשאר לו את חיוב הנזק.

וזה תמוה כי התורה הפוטרת אדם מחיובו באונס לא עושה הנחות אלא קובעת עיקרון שמי שעושה באונס כאילו אינו עושה כלל וכן משמע גם לשון הפוסק שהוא כנראה מקור הדין הזה שאומר ”ולנצרה לא תעשה דבר” שום עונש כלל.

25. טור חושן משפט סימן שעח.

26. טור חושן משפט סימן תכא.

ולכן נאמר לנו שטעם החילוק הוא כי הפסוק שממנו נלמד לחייב אדם המזיק בכל מקרה הוא "פצע תחת פצע"²⁷ שנאמר בפרשת מזיק אדם והחידוש הוא רק לגבי מזיק אדם.

ונבוא לבאר המשנה והגמרא דבר דבור על אופניו:

"אדם מועד לעולם, בין שוגג בין מזיד, בין ער בין ישן. סימא את עין חבירו, ושיבר את הכלים - משלם נזק שלם"²⁸.

כבר אמרנו בפתיחת דברינו שאין הכרח במשנה לומר שאדם חייב לשלם גם כאשר הוא מזיק באונס, ויתכן בהחלט לפרש שהאדם המזיק חייב רק אם הוא פשע וגרם לנזק. "מועד לעולם" יתפרש כמו שראינו במקומות אחרים במובן של מועד מתחילתו. "ישן" אפשר לומר שמדובר שהאדם פשע כאשר הלך לישון ליד אדם אחר וכיוצא בזה ואפילו אם נגרוס כאן "בין באונס בין ברצון". אין פירושו אונס שהאדם לא פשע אלא שפשע והביא עצמו למצב שהוא מזיק בלי שהוא רוצה בכך גם כן כגון הישן ליד כלים. אם כן אין במשנתנו שום רמז לחייב אדם באונס אפילו אונס רגיל.

אך יקום השואל וישאל מדברי הגמרא דלקמן: "מנא הני מילי? אמר חזקיה, וכן תנא דבי חזקיה, אמר קרא: 'פצע תחת פצע'²⁹, לחייבו על השוגג כמזיד, ועל האונס כרצון".

אם המזיק אינו חייב אלא בפשיעה מה צורך יש לגמרא לחפש מקור לחיוב זה. אין זה אלא כשאר אבות הנוזקין, השור הבור והאש, שגם הם חייבים במקרה של פשיעה ואי שמירה, כידוע. וכמו שכתב התוספות³⁰ "אבל באונס שהוא כעין אבידה, שהיא קרובה לפשיעה יותר כדאמרינן בהשואל (בבא מציעא דף צד, ב) דגניבה קרובה לאונס ואבידה קרובה לפשיעה, נראה דאדם המזיק חייב דאי אפשר לומר שלא יתחייב אלא בפשיעה". כיוון שהתורה ריבתה "פצע תחת פצע", אבל אלמלא לימוד זה היה אדם חייב בפשיעה, ואם כן היתכן שהגמרא הבינה את המשנה רק בפשיעה?

והנה רש"י מפרש מנא הני מילי - דנזק חייב אפילו שוגג. ויש לשאול וכי שוגג צריך פסוק לחייבו? והלא שוגג, כלומר פשיעה שאיננה אונס, אנו יודעים מסברא שיהיה המזיק חייב כשם שבשאר אבות הנוזקין מחייבים בפשיעה.

ואם אנו נדרשים למצוא פסוק שילמד אותנו שאדם המזיק בשוגג חייב, כמו שבאמת משמע לשון הגמרא "לרבות שוגג כמזיד ואונס כרצון", אם כן יש לשאול מהיכן למדנו גם אונס, הרי יש כאן שני חידושים שונים הזקוקים לשני מקורות.

ויש לומר שבאדם המזיק לממון אין הכי נמי שאין אנו זקוקים לשום פסוק שילמד אותנו לחייבו בשוגג, כי זה פשוט וברור שחיובי התורה בנוזקין אינם רק אם המזיק עשה זאת במזיד ובמתכוון כי כוונתו של המזיק כלל אינה מעניינת אותנו. מה שאנו באים לראות זה אם קיימת

27. שמות כא, כה.

28. כו, א.

29. שמות כא, כה.

30. כו, ב.

אחריות של האדם לנזק שנוצר, ואחריות זו יכולה להוצר מכיון שהאדם לא שמר על ממונו או על גופו שלא יזיקו ואין לכך שייכות כלל לשאלה אם האדם הזה הוא תמים או עושה מתוך כוונה רעה.

אבל שונה יהיה הדבר באדם המזיק לאדם. שם חיוב התשלום הוא לא מתוך אחריות שהאדם נושא על עצמו כיון שפשע אלא החיוב חל עליו כיון שהוא בעצמו עשה מעשה מזיק. והטעם הוא שתשלומיו של אדם המזיק אדם אינם השלמה של הנזק, כי הרי את הנעשה אין להשיב, אלא הם כעין קנס שהוטל על האדם שהזיק מכיוון שהזיק ולכן יש הוא אמינא שיתחייב אדם שמזיק לאדם רק אם הזיק לו במזיד, אבל בשוגג יפטר כיון שלא הוא עשה את המעשה³¹.

ועל פי הדברים הללו יוצא ששאלת הגמרא "מנא הני מילי" לא מתיחסת לאותו חלק של המשנה העוסק בחיוב אדם המזיק לממון, כי שם ברור ופשוט לנו שאדם שפשע יהיה חייב כדרך כל הנוזיקין, אלא השאלה היא מנין לנו שגם אדם המזיק לאדם יהיה חייב כאשר אינו עושה את מעשה הנזק במזיד אלא בשוגג.

ועל כך עונה הגמרא ומביאה מקור לדין מהפסוק "פצע תחת פצע" לרבות שגם המזיק לחבירו בשוגג ובלי כוונה נקרא שהוא מזיק ומתחייב. ואם כן כמו שאמרנו לעיל בדעת הרמב"ן, אחרי שיצאנו מגדר המזיד, אבל עודנו מגדירים את האדם שעושה מעשה, ולא משום פשיעה אלא שהוא ממש עושה המעשה, אם כן אין לדבר סוף ויתחייב אדם המזיק לחבירו בכל מצב אפילו אם נשאתו רוח כרוחו של אליהו.

ולכן מיד מביא רבה את מימרתו הראשונה: "היתה אבן מונחת לו בחיקו ולא הכיר בה, ועמד ונפלה, לענין נזקין - חייב וכו'" אפילו שלא פשע כלל, ואם מזיק ממון נפטר מתשלום, מזיק אדם חייב.

וכך גם יסביר הטור את הגמרא דלקמן העוסקת במשנה של המניח את הכד ובא אחר ושברה פטור ושואלת הגמרא: "אמאי פטור? איבעי ליה לעיוני ומיזלו!" ועל כך מובאים שלושה תירוצים:

"אמרי דבי רב משמיה דרב: בממלא רשות הרבים כולה חביות; שמואל אמר: באפילה שנו; רבי יוחנן אמר: בקרן זוית".

המשותף לשלושת התירוצים שכולם עושים אוקימתות במשנה ומפרשים אותה שלא כפשוטה שמדברת בכל מקרה. לעומת התירוץ הרביעי המובא בהמשך שנותן טעם למשנה ולא דוחק אותה למציאות מסוימת.

"אמר ליה ר' אבא לרב אשי, הכי אמרי במערבא משמיה דר' עולא: לפי שאין דרכן של בני אדם להתבונן בדרכים".

לפי הסברו של התוספות המחלוקת בין התירוצים השונים היא באיזה מצב אנו מגדירים אונס גמור. לשלושת התירוצים הראשונים אדם ההולך ברחוב ואינו מתבונן ונתקל בכד המונח שם,

31. עיין חידושי ר' אריה לייב מאלין עה, שכתב חילוק זה בדעת הרמב"ם אולם מסקנתו הפוכה.

אין זה אונס גמור אלא אונס קל, ולכן דחקו וחיפשו מציאות מיוחדת להעמיד המשנה. ולתירוץ הרביעי גם אדם הנתקל בכד בעיצומו של יום ובאמצע הרחוב זהו אונס גמור ופטור. אבל הטור יפרש שהתירוץ הרביעי חולק מהותית על שלושת התירוצים הראשונים, וסובר שאין צורך באונס גמור כדי לפטור אדם אלא דיינו שאין האדם פושע, כלומר שהוא עושה כפי המנהג ואינו משנה ממנו, והולך כדרכו בלי להתבונן, דיינו בכך לפטורו מכל חיוב. ובהמשך הגמרא:

“הוה עובדא בנהרדעא וחיבב שמואל, בפומבדיתא - וחיבב רבא (ויש גורסים רבה). בשלמא שמואל כשמעתיה, אלא רבא, לימא כשמואל סבירה ליה! אמר רב פפא: קרנא דעצרא הוי, דכיון דברשות קעבדי איבעי ליה לעיוני ומיזל”.

כלומר רבה עצמו שמחייב לעיל אדם המזיק לאדם אפילו ברוח שאינה מצויה, באדם המזיק לממון הוא מחייב רק בפשיעה ופטור בכל סוגי האונסים.

ובכך תתורץ התוספתא שהבאנו לעיל כיון שהפועל והעני עולים על העץ כדרכם “במקום שדרך בני אדם רגילים לעלות” ולא שינו מהמנהג - לא פשעו ואין שום סיבה לחייבם.

וזה גם הטעם לפטור אומן שהזיק תוך כדי מלאכתו כגון טבח שניבל וכיוצא בזה כיון שיש לו רשות והוא עושה כדרכו, פטור.

נסיים בדברי השולחן ערוך³²:

“אסור להזיק ממון חבירו. ואם הזיקו, אף על פי שאינו נהנה, חייב לשלם נזק שלם, בין שהיה שוגג בין שהיה אנוס. (הג”ה ודווקא שאינו אנוס גמור, כמו שנתבאר). כיצד, נפל מהגג ושבר את הכלי, או שנתקל כשהוא מהלך ונפל על הכלי ושברו, חייב נזק שלם”.

הערת הרמ”א שבסוגרים מתייחסת כנראה להלכה בהמשך שהשו”ע מביא את דברי הרמב”ם לגבי השליבה שנשמטה. אולם כפי שביארנו לעיל על פי דברי הרב בעל ערוך השולחן דעת הרמב”ם היא שאדם חייב אפילו באונס גמור. המחבר פוסק כרמב”ם והרמ”א כתוספות.

סיכום

מכל האמור לעיל, נמצאנו למדים בעזרת ה'. שעיקר השאלה בדיני אדם המזיק, היא האם זהו איסור גברא או חפצא. וכן האם מועדותו של האדם היא אבסולוטית או מוגבלת למצבים מסוימים. לשיטות התוספות והריב”א ומספר ראשונים נוספים שמקוצרה של יריעה נמנע בעדנו מלהביאם, סוברים שזהו חיוב גברא. לכן חיוב זה מוגבל למצבים מסוימים, משמע כשהגברא הוא אכן גברא. לאפוקי מצבים שאינו כזה למשל שכרות אונס גמור וכד’. מנגד הסוברים שזהו עניין חפצי, כדוגמת הרמב”ן והמאירי וסיעתם, הרי שאין זה כלל תלוי באדם אלא תלוי בהוצרות הנזק, ולכן לא יפטר האדם מכל נזק שנוצר והוא אחראי לו.

ייתכן, ומחלוקת זו קשורה גם ביסוד האיסור להזיק. שכן בתחילת המסכת נחלקו האחרונים האם יש איסור להזיק ומניין. ויש הסוברים שזהו עניין חפצי שהתורה מצווה על האדם למנוע נזק ממונו של חברו, ויש אחרים שמדגישים זהו יסוד גבראי, למשל "ואהבת לרעך כמוך", "לא תגזול" ועוד.

ויהי רצון שמתוך לימוד ובירור עניין זה לא נזיק ולא נזוק, ויהיו דברים אלו לתועלת ציבור תופסי התורה ולומדיה.